

ÉRTÉKREND – ÁLLAM – PÉNZ

GERVAI PÁL – TRAUTMANN LÁSZLÓ

Több közgazdász-generáció nevelkedett azon a pénzelméleten, ami Bánfi Tamás és Hagelmayer István munkásságához kötődik, és elméleti közgazdászokként valljuk, hogy ezek az összefüggések mélyen és hosszantartóan határozzák meg a pénzügypolitikai döntéshozatalt. Az elméleti munkát soha és sehol nem lehet megspórolni, és ennek helye elsősorban az akadémiai szféra, annak kiemelt szereplője pedig az Egyetem. Bánfi Tamásnak elvülhetetlen érdemei vannak abban, hogy nem engedett a pillanatnyi divatoknak, és a pénzelméleti oktatást meg tudta őrizni az Egyetemen, és ezzel hozzá tudott járulni a közgazdászok, különösen a pénzügy szakosok közös nyelvének és közös értékrendjének megőrzéséhez. Bár az elmúlt évtizedekben tűnhetett úgy, hogy alárendelt szerepe van az Egyetemen a döntéshozatalban, ma már azonban tisztán látszik ennek ellenkezője. Ez azonban azzal a felelősséggel is jár, hogy az egyes szakmai, elméleti kérdésekben csak a tudományos értékrendre való tekintettel foglalkozunk állást, és hogy az egyes elméleti kérdéseket mindig elfogultságtól mentesen vizsgáljuk meg az új tudományos eredmények tükrében. Az elméleti vita ezért a mi szakmánk szerves része. Tanulmányunkban ezért a pénzelméleti alapkérdéseket tágabb, politikai gazdaságtani keretben vizsgáljuk, és bízunk benne, hogy ez vitára fog ösztönözni másokat is.

BEVEZETÉS

A világgazdasági válság után a közgazdaság-tudományban élénk vita folyt, illetve folyik a pénz, illetve a pénzügyek szerepéről a válságban. Volt olyan álláspont, ami szerint a termelőtőkére kell helyezni a hangsúlyt a spekulációs, pénzügyi tőkével szemben. Ennek értelmében a gazdaság növekedésének az a feltétele, hogy a pénztől megszabaduljunk. Tagadhatatlan, hogy a pénzügyi átalakulás, a pénzügyi intézményrendszer megszabadulása a neoliberalizmustól elkerülhetetlen, ez azonban nem jelenti azt, hogy maga a pénzügyi intézményrendszer lenne a korlátja a fejlődésnek. Ez a veszélyes leegyszerűsítés – ami folytatódott az éles bankellenességben – már szerepet kapott egyszer a XX. században: a 20-as, 30-as évek európai gazdaságpolitikai propagandája szintén épített a bankellenességre. Pedig a XX. század pénzügyi intézményrendszere végső soron az értékrendet közvetíti, még ha nem is tudta ezt teljes következetességgel megtenni, főleg hazánkban, és még hogyha igaz az is, hogy a pénzügyi döntések kommunikációja nélkülözötte az értékrendi összefüggéseket.

A pénzügyek szembeállítása a termeléssel veszélyesen közeli álláspont a fasiszta gazdaságpolitikához, mert ebből az a leegyszerűsítés is következhet, hogy konzerválni lehet a fizikai, szolgai jellegű munkát. Pedig a hosszú távú gazdaságpolitikai irányítás a XX. században folyamatosan az ilyen jellegű munka megszüntetésére törekedett pénzügyi eszközökkel is. Kétségtelen az is, hogy nem általában igaz, hogy minden pénzügyi döntés a XX. században ezt a célt szolgálta. Nem a pénzügyek határozták meg a gazdaság-

politikát, hanem fordítva, a gazdaságpolitikának vannak pénzügyi eszközei, és ezeket az eszközöket lehetett jó és rossz célokra is fordítani. Az elmúlt 25-30 évnek azonban az volt a sajátossága, hogy alapvetően összhangban voltak a pénzügyi döntések a hosszú távú gazdaságpolitikai iránnyal, de az ehhez kapcsolódó nézetek, szemléletek még a régi világrend álláspontja volt, azaz mintha a pénzügyi döntések célja a kizsákmányolás, a rabszolga jellegű munka fenntartása lett volna. Ezt a rossz szemléletet nevezzük neoliberalizmusnak. A gazdaságpolitikai irányítás feladata így nem a pénzügyi intézményrendszer megszüntetése, hanem a neoliberalis gondolkodás elleni küzdelem, és egy kiigazított, a helyes nézetet közvetítő pénzügyi szervezet létrehozása.

A hazai politikai szemlélet a közgazdasági gondolkodásban is jelen van. Sokan amellett érvelnek már a válság kirobbanása óta, hogy a válság oka a pénzügyi szféra elszakadása volt a reálszférától, és így a pénzügyi vezetők, illetve az ő felelőtlenségük okozta a válságot [Simai 2016; Stiglitz 2015]. Ez kétségtelen, de ennek oka, hogy a pénzügyi szféra feladata az elmúlt 25-30 évben alapvetően a leépítés, a hagyományos, a provincializmust még őrző ipar és mezőgazdaság leépítése volt. Profitja, a szektor pénzügyi eredményei ebből a leépítésből fakadtak, és ezért szakadt ketté a reál- és a pénzügyi gazdaság; jogosan nevezik ezt a korszakot papírgazdaságnak. Az is igaz, hogy a pénzügyi szereplők egy része (jelentős része), ezt normál állapotnak tekintette. A neoliberalis modellt – amiben az elidegenítés, a lefelé való mobilitás kikényszerítése, a jogosultságoktól való megfosztás a pénzügyi szféra feladata –, végtelen hosszúságúnak látta. A 2008-as válság ezt a modellt szüntette meg. A különböző populista hullámok ellenére azonban ennek eredménye egy új reálgazdaságot támogató pénzügyi szféra létrehozása lett.

A válság reálszférabeli változásként való értelmezése jelen van a szakirodalomban [Phelps 2013]. A válságból való kilábalás egyik feltétele az új társadalmi-gazdasági formához illeszkedő, a tudásalapú társadalomra épülő fogyasztási és termelési kultúrát ösztönző pénzügyi intézményrendszer megteremtése.

A tudásalapú társadalom megteremtésének szükségszerűségét a globalizáció jelenlegi szakasza is alátámasztja. Ezt az új szakaszt a globális partnerség fogalmában lehet összefoglalni. A globális partnerség azt jelenti, hogy a világrend igazgatásában, beleértve annak gazdaságpolitikai vonatkozásait is, egyenlőbb, partneribb viszony alakul ki az országok és a társadalmi-gazdasági szereplők között. Véget ért (ér) az Egyesült Államok egyedüli szuperhatalmi státusza, az egypólusú világrend. Ez a fordulat nem jelenti az USA vezető szerepének végét, a változás lényege, hogy a vezetés minden területen (biztonságpolitika, technológiai fejlesztések, gazdaságpolitika és pénzügypolitika) új módon, más eszközökkel és kiegyenlítettebb formában történik meg. Félreértés tehát a jelenlegi világpolitikai viszonyokat a hidegháború hagyománya alapján értelmezni és reménykedni a konfliktusok kiterjedésében. A globalizáció és az USA azonossága és különbsége a globális partnerség szerkezeti alapja. Ez a partnerség azért lehetséges, mert az Obama-féle válságkezelés nyomán egyrészt helyreállították a gazdaság és az etika megbomlott egységét azzal a neoliberalis előítéllettel szemben, hogy a gazdaság és a humanizmus összeegyeztethetetlen; a hatékonyság új forrásaként határozták meg az értékrend hatékony érvényesítését. Másrészt megteremtették azokat a geopolitikai alapokat (ez a tartalma a „leading from behind” jelszavának), amelyek lehetővé teszik, hogy az USA és a globalizáció kategóriái a teljes átfedéstől egy bizonyos mértékig partneri különbözőséggé (is) változhassanak. Ennek az egyik érdekes közelítését adják George

Friedman könyvei [Friedman 2015], amelyek többek között tárgyalják a Balti-tengertől a Fekete-tengerig terjedő korridor geopolitikai szerepét. Ennek idevonatkozó lényege, hogy Amerika biztosítja a német-orosz történelmi ellentét hosszú távú harmóniába rendezését.

A globális partnerség reálgazdasági tartalma a tudásalapú gazdaság. A tudásalapú gazdaság az információs társadalom korszakát váltja fel, amiben a hatékonyság és a növekedés hajtóereje az információs technikák használata és elterjedése volt. Ennek kétségtelenül volt egy felzárkóztató eleme, de ugyanakkor tömegméretekben tartalmazta még a lesüllyesztést, a lefelé való mobilitást is. A tudásalapú gazdaság lényege az értékrend hatékony alkalmazásának képessége, ami a felzárkóztatással is együtt jár. A fejlődés hajtóereje minden olyan gazdasági és technikai megoldás, amelyik segíti az egyes országokat és társadalmi-gazdasági csoportokat a fejlődésben, a globális folyamatokban való részvételben és az egyetemes értékrend alkalmazásában. A high-tech iparágak nagyobb szóródásáról beszélhetünk. Az új korszakban ezért a lesüllyesztés legfeljebb annak a társadalmi csoportnak lehet osztályrésze, amelyik elutasítja az értékrendet. Az egyenletesebb, harmonikusabb fejlődés támogatása a gazdaságpolitika globális célja, és ezt tükrözi a monetáris és a fiskális politikai összhang, ami a válság utáni pénzügyi szakirodalom egyik központi tézise [Feldstein 2016; Geithner 2016]. Az új pénzügyi ösztönzők hatásosságának ez adja meg a mércéjét, és így válik érzékelhetővé, hogy a pénz lényege a XXI. században az egyetemes értékrend alkalmazása értelmében vett teljesítmény, és nem a belé fektetett munkamennyiség. Nálunk azonban még erőteljesen jelen van az a nézet, hogy a pénz értelme végső soron a dolgoztatás, a fizikai, szolgai munkára való kényszerítés, és ebben a tekintetben a neoliberalizmus és a vulgármarxizmus egybeesik.

A neoliberalizmus a gazdaságpolitikai irányítás lényegét a klasszikus kapitalizmus hagyományának visszaállításában látta, az állam szerepét az éjjeliőr jellegre korlátozta. Tagadta a közjó fogalmát, egyedül az önzést tekintette a hatékonyság és a növekedés hajtóerejének (amit csak egy kicsit enyhített az önszeretet és az önzés megkülönböztetése). Tagadta az értékrendet a politikai és gazdaságpolitikai irányításban. Tagadta a gazdaság és a humanizmus összeegyeztethetőségét, mert nem fogadta el az emberi méltóság gazdasági tartalmát [Sandel 2013]. A legemelkedettebb fogalma az állam semlegessége volt, nem értette a technológiai irányítás fontosságát, egyáltalán a technológia szerepét a gazdaságban. Az információs technikai infrastruktúrát is csak egy újabb tőkejóságnak fogta fel. A válsággal kapcsolatos jelenlegi, főleg francia szakirodalom [Badiou 2010; Žižek 2014] alapján továbbgondolható az a jellemzően marxista tétel, amelyik az államot pusztá erőszakszervezetként határozta meg. Ez meghaladható azzal, hogy az állam a technológiai irányítás funkcióját is ellátja. A neoliberais gondolkodás eredményezte a globalizáció jelenlegi zökkenőjét, mert azt a folyamatot, ami alapvetően a fejlődést hordozza, olyan elmélettel fejezték ki, és kommunikálták, ami annak ellentmondott. Napjaink válságjelenségei ezért elmélet és gyakorlat összhangjáról és ennek pontos, fogalmilag helyes keretben történő kimondásáról is szólnak. Ezt az elméleti munkát – különösen Magyarországon – nem elég a neoliberalizmusra való vitára korlátozni, hanem – sajátos történelmi örökségünk miatt – vele együtt a vulgármarxizmust is meg kell haladni. A meg nem gondolt gondolat mindig ugyanolyan. A marxi elmélet rossz, pontatlan alkalmazása – aminek lényege, hogy elmaradt az új világrend szempontjából történő alkalmazása – a rendszerváltás környékén minden további nélkül átcsapott

a másik szélsőségbe, a neoliberalizmusba, ezzel egyébként meghamisítva, eltorzítva a nyugati elméleti eredményeket, a neoliberalizmus ottani válfaját, amelyik egy fokkal szilárdabb értékrendi bázison nyugodott. Az értékrendi alap tette lehetővé Nyugaton a neokonzervativizmus és a neoliberalizmus elméleti egységét, ami a XX. század 70-es éveitől határozta meg a társadalomtudományi – benne közgazdasági gondolkodást is [Dworkin 1978; Rawls 1988].

Kétségtelen, hogy a 2008-as gazdasági válsággal ez az elméleti keret is elvesztette erejét és jelenleg folyik az útkeresés. A nyugati útkeresés azonban szilárdabb, harmonikusabb a hazainál éppen azért, mert az ottani társadalmakat sokkal kevésbé hatotta át az erkölcsi szétesettség. Magyarországon tehát kettős feladat van: alkotó módon alkalmazkodni kell a XXI. század elméletéhez, és le kell küzdeni a XX. század hazai elméleti provincializmusát, a horthysta dzsentrí hagyományt, a vulgármarxizmust és a neoliberalizmust. Ebben a tanulmányban ezt a pénz elméletére és az ezzel összefüggő pénzügyi politikára alkalmazzuk. Először a belső értékkel bíró pénz problémáját tárgyaljuk, ezt követően vizsgáljuk a hitelpénz-mechanizmust.

1. A PÉNZ SZÜLETÉSE ÉS ELMÉLETE

„A pénz áru (volt) és bank passzíva (ma már), amely a pénz összes funkcióját betöltheti. A definíció alapján a pénz az áru megjelenéséhez, az árutermeléshez és az árucseréhez köthető. Megjelenése előtt, a pénzhez hasonló formák külön-külön egy-egy funkciót töltek be, azokat – Polányi nyomán – primitív pénzeknek nevezzük.” [Bánfi 2016: 19]. Az az állítás, hogy a pénz az árutermeléssel egyidős, álláspontunk szerint továbbgondolható, kiegészíthető. Kétségtelen, hogy a pénznek azt a formáját, ami az árutermelésből következik, elemezte a klasszikus politikai gazdaságtan, különösen Marx. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a pénznek ne lett volna funkciója más társadalmi formákban. Polányi Károly ezeket primitív pénzeknek tekintette [Polányi 1984], azaz csak egy-egy pénzfunkció ellátásához szükséges tárgyi formának fogta fel őket, ez azonban csak abban az értelemben primitív, ha az árutermelést tekintjük fejlettnak.

A „fejlettség” tartalma e tekintetben a politika és a gazdaság szétválasztása, az a tény, hogy a politikai értékek nem játszanak szerepet a gazdasági döntéshozatalban, és ennek eredményeként a pénz válik a főhatalommá. Ezt a társadalmi formát írta le Marx *A tőkében*, de ez a szétválasztottság sem a kapitalizmus előtt, sem a XX. század elejétől kezdve nem jelent meg ennyire szélsőséges formában. És csak nagyon rövid időre, nagyon ellentmondásosan engedték érvényesíteni a klasszikus kapitalizmus korán belül is. Ha tehát nagyobb történelmi összefüggésben tekintünk a pénzügyekre, akkor azt az államalkotás részeként érdemes értelmezni. Ehhez elengedhetetlen a tág értelemben vett állam megértése, és továbbmenve a pénzt használó állam vizsgálatára van szükség. Már itt meg lehet említeni, hogy *A tőkében* is az árufetiszizmus mellett árnyaltan van tárgyalva a névleges és a valóságos érték megkülönböztetése, ami az állam szerepének kevésbé leegyszerűsített értelmezése, mert a valóságos értékkel a gazdaság is államalkotó tényezővé emelkedik.

A pénz születésére vonatkozó történelmi kutatások szerint először Ázsiában használtak pénzt, tőlük vették át a görögök és a zsidók [Ferguson 2008]. A pénzt valóban

a csere lebonyolítására használták kezdetben, de a pénz nemcsak a csere megkönnyítését szolgálta, hanem egyúttal a munkamegosztást is szervezte. A munkamegosztás, a tevékenységek megosztása az államon belül az állam hosszú távú fennmaradásával összhangban kellett, hogy történjen, ezért a klasszikus bölcseletben már viszonylag hamar lehet pénzülméleti összefüggéseket találni. Pénzülméleti szempontból nemcsak az érdekes, hogy hol használtak először pénzt, hanem az is, hogy milyen elméleti-filozófiai állásponthez kötötték a pénz születését.

Az ókori görögök Püthagoraszhoz és a püthagoreus iskolához kapcsolták a pénz születését [Kirk et al 1983]. A legenda szerint Püthagorasz és tanítványai Krotónban (Dél-Itáliában) telepedtek le, és ott újraformálták lényegében a városállam működését. A püthagoreizmus lényege – ami államelméletük kiindulópontja is volt – a számelmélet, és a számokból kibontakozó harmónia. Filozófiai alapelvük, az arkhé, a szám a pénz „mértéke” is, a szám a pénz tulajdonsága. A püthagoreizmus a jól működő városállam működéséhez azért tartotta szükségesnek a pénz bevezetését, mert ennek segítségével helyes, az értékrenddel összhangban lévő arányokat lehetett kialakítani. Pénz és harmónia már a kezdetekkor összekapcsolódott.

Az ókori görög filozófia egészére is igaz lehet, hogy a pénz harmóniát közvetítő jellegét kutatta. Ezt a klasszikus görög filozófia két alakja, Platón és Arisztotelész is intézményi rendben, és tágabb összefüggésben is tárgyalta. Platón *Az államban* és a *Törvényekben* az úgynevezett megegyezései pénzülmélet álláspontján volt, azaz, hogy a pénz úgy születik, hogy az állam polgárai megegyeznek egy közös mérőeszköz és csereeszköz használatában [Platón 2014, 2008]. Ez a megegyezés nem a legfontosabb az állam létrehozásában. Platón az állam építése során a pénzzel való foglalkozást elég alacsony presztízsű tevékenységnek tekintette, ezzel szemben az igazságosságon alapuló munkamegosztás államelméletének a legfontosabb eleme. Platón azonban olyan államot képzelte el, amelyik nem támaszkodik a nemzetközi kereskedelemre, nem szorul rá a más államokkal való cserére, pontosabban az autarkia fogalmát hangsúlyozta.

Ezt a nézőpontot Arisztotelész kifejezetten meghaladta, az ő filozófiai munkássága már a hellenizmus korára, a görög kultúra kiterjesztésének időszakára esik. Kifejezett módon két könyvében is foglalkozott a pénzzel, a *Politikában* és a *Nikomakhoszi etikában* [Arisztotelész 2017, 1987]. Ez utóbbiban a megegyezései pénzülmélet híve, míg az előbbiben az úgynevezett belső értékkel bíró pénz álláspontján van. A belső értékkel bíró pénz esetében a pénz anyaga hordozza az értéket, és az nem függ a társadalmi konvenciótól.

„Amint a hiányzó cikkek behozatala s a fölösleg kivitele által az életszükségletek ezen pótlása egyre távolabbi vidékekre terjedt ki, kényszerűségből a pénz használatához folyamodtak. Valóban nem minden természetes életszükségleti cikk hordozható könnyen, azért is a cserekereskedelem lebonyolítására egy olyan értékkel való adásvételben egyeztek meg, amely amellet, hogy használati cikk, azon használattal is járt, hogy könnyen kezelhető volt bárminő célra, mint pl. a vas, ezüst és más effajta, és pedig kezdetben egyszerűen nagysággal és súllyal határozták meg, végtére azonban ismertetőjelet is nyomtak rá, hogy ez a mindenkori méréstől mentesítse őket, a jel a mennyiség jelzésére szolgált.” [Arisztotelész 1984, I. könyv, 9.]

Az idézet a pénzülmélet szinte összes eredményét tartalmazza természetesen nagyon tömör formájában. Arisztotelész világosan leírja, hogy a belső értékkel bíró pénz a tá-

volsági kereskedelemről ered. Mai fogalmainkkal élve a világpiac és a világpénz feltételezte a belső értékkel bíró pénzt, hiszen abban a korban nem volt olyan egyetemes hatóság, ami globális méretekben ki tudta volna kényszeríteni a megegyezést. Arisztotelész elemzésének kiindulópontja azért is fontos, mert mutatja, hogy a belső értékkel bíró pénz és az árutermelés nem a belső piac, hanem a világpiac, azaz a korabeli globális gazdaság együttműködési formája. Nagy Sándor birodalmához kapcsolódott a pénz, és ez meg is különböztette ezt a birodalmat a korábbiaktól, például az egyiptomitól vagy más ázsiai birodalomtól. A különbség az, hogy a hellenisztikus birodalom nagyobb mértékben tudta beépíteni magába a szabadság elemét, például a pénz segítségével is, mint más, ázsiai formák. Arisztotelész azon két, egymásnak látszólag ellentmondó megjegyzése, hogy a polisz önmagában elegendő (autarkeia jellemzi), és hogy a belső értékkel bíró pénz a távolsági kereskedelemről születik, így egyeztethető össze, hiszen a hellenisztikus birodalomban jelen volt a törekvés a városállami szabadság és a nemzetközi rend közötti összhangra. A kor technikai és gazdasági feltételei ezt nem tették lehetővé hosszú távon, de pénzelméleti szempontból is jelentős fordulat, hogy a nemzetközi pénzügyi intézményrendszer első formája, a belső értékkel bíró pénz célja a geopolitikai stabilitás és mobilitás egysége volt.

Fontos ez az összefüggés azért is, mert ebből is látható, hogy nem alulról, nem a „spontán csere” eredményeként születik a pénz, ahogy az esetleg Marx művéből következhethetne, hanem tudatos politikai-gazdaságpolitikai döntés eredménye. Ezt az összefüggést erősíti a pénzelmélet másik kiindulópontja, az Ószövetség. Az Ószövetségben a pénz első említésére Mózes első könyvében kerül sor, amikor Ábrahám pénzért vásárol sírhelyet magának, és bár felajánlják neki ingyen is sírhelyét – hiszen pénzért nem lehetett földet venni –, de ő ezt elutasítja, ragaszkodik föld és pénz átválthatóságához. Ez a mozzanat a lényegét tartalmazza. A pénz a „föld”, azaz az állam működtetésének sajátosságával rendelkezik a Bibliában. A kiválasztott nép, amelyik a Föld egészét kapta tulajdonába ezt a pénzen keresztül érvényesíti, a pénz értékrendnek alárendelt módon működik.

Arisztotelész esetében ez az értékrendi elem a súly, a nemesfém mennyisége. Bár ezt kevésbé a *Politikában*, inkább a *Metafizika* című munkájában fejtette ki, mégis filozófiájának fő tételei közé tartozik, hogy a természet egésze társadalmi célokat szolgál, az értékrendet közvetíti. „S a tudományok között mindig azé a vezető szerep, és az áll a szolgáló tudomány fölött, amelyik felismeri, hogy mi az a cél, amiért mindent cselekedni kell. Ez pedig minden dologban a Jó, — s általában az egész természetben a legfőbb Jó.” [Arisztotelész 2002, A könyv, 2. fejezet]. A természetben található rend kutatása minden tudomány célja, s ez a természeti rend egyben mércéül is szolgál a társadalmi rend számára. Ezért van lehetőség arra, hogy a világ egészében is társadalmi rendet lehessen kialakítani, és ennek az átfogó célnak az egyik formája a pénzviszony.

A pénz súlya ezért nem véletlen, hanem objektív, az egyes városállam vezetőjének, királyának önkényes döntésétől független tényező. A jel, amit a súlyegységre rátesz az állam, ezért a súly reprezentációja, általánosabban fogalmazva annak igazolása, hogy az állam működése a természeti törvényeknek, az egyetemes értékrendnek megfelelően, azzal összhangban történik. Ezzel harmónia teremthető a megegyezései pénzelmélet és a belső értékkel bíró pénz elmélete között. A városállamok egységéhez, abban a korban

a macedón birodalom igazgatásához a pénzügyek is hozzá tudtak járulni. Arisztotelész pénzelméletének látszólagos ellentmondása ezzel feloldható, hiszen a *Politika* a városállamok közötti együttműködést mutatta be, míg a *Nikomakhoszi etika* az egyes városállam belső működésére koncentrált.

2. A MUNKAÉRTÉK-ELMÉLET ÉS A BELSŐ ÉRTÉKKEL BÍRÓ PÉNZ

A klasszikus politikai gazdaságtan az ókori és a középkori korszakhoz képest valóban eltérő pénzelméletet dolgozott ki, de a különbség elsősorban a munkaérték-elméletben állt, ami miatt részben átértelmeződött a belső értékkel bíró pénz fogalma is. A munkaérték-elmélet, ami lényegében a XVII. századtól jelen van a filozófiai-közgazdasági gondolkodásban, abból a felismerésből fakadt, hogy a foglalkoztatás, a munkaadás képes arra, hogy a társadalomban a stabilitás és mobilitás egységét biztosítsa. A munka, ami- ben a korabeli szerzők összemosták a szellemi és fizikai munkát, azért lett érték, mert ez segített összhangba hozni a szabadságot és a rendet, a terjeszkedést és a fejlődést az állam stabilitásával, megőrzésével. Az árutertermelés és a munkaérték-elmélet ezért nem „alulról”, spontán módon, a belső, hazai piacokról kiindulva alakult ki, hanem a világpiac létrehozásának szükségletéből és a világpiac segítségével történő birodalomépítés szükségessége miatt. Ez az összefüggés Marx alapján is magyarázható, bár kétségtelen, hogy nem teljesen egyértelmű e kérdésben Marx. A fiatal Marx egyik műve, a *Német ideológia* egyértelműen a távolsági kereskedelmet határozta meg a klasszikus kapitalizmus születésének hordozójaként [Marx, Engels 1974]. Az igaz, hogy *A tőke* nem ezt tekinti példának, hanem mintha „alulról”, az egyes szövő és szabó cseréjének eredményeként jönne létre a belső értékkel bíró pénz és az árutertermelés. Ennek oka Marx korában egyértelmű volt: azt akarta bizonyítani, hogy a gazdaság automatizmusai a klasszikus kapitalizmus korában elegendőek a társadalmi-gazdasági forma fenntartására [Marx 1978]. Ez azonban vulgármarxista értelmezéshez vezetett: a kisárutertermelésből következne a klasszikus kapitalizmus. Ehhez még *A tőke* eredeti tőkefelhalmozásról szóló fejezete sem teljesen elég. *A tőke* árutertermelésről szóló klasszikus fejezetében a működő klasszikus kapitalizmus kora által meghatározott árutertermelés jelenik meg a kifejtés logikájának kiindulópontjaként.

Csak *A tőke* 24. fejezetében, az eredeti tőkefelhalmozásról szóló részben tárgyalta azt a kérdést, hogy az állam, illetve a gazdaságpolitika milyen szerepet játszik a gazdasági önszabályozás létrejöttében. Ez a hagyomány ma újra aktuálisá válik, mert aktív, a társadalmi-gazdasági forma létrehozásában szerepet játszó pénzügypolitikára van szükség. Már a középkori szerzők is amellet érveltek, hogy a pénzviszonyokat az egyes államtól függetlenül kell szabályozni, mert instabilitást okoz, ha a király vagy a császár döntései határozzák meg a pénz értékét. Az érvelés mögött geopolitikai szempontok húzódtak meg. Az európai egység fenntartásának feltétele volt az egységes európai pénzügyi rendszer, ami akkoriban az arany és az ezüst uralmát jelentette. Nem véletlen, hogy püspökök és egyházi tisztviselők, teológusok érveltek az aranypénz mellett.

Az első közgazdasági iskola, a merkantilizmus sem pusztán amellet érvelt, hogy az ország gazdagságát az ország (illetve a király) kincstárában levő arany mennyisége ha-

tározza meg. Ezzel elfogadtatta azt is, hogy a gazdagságot egy, a királytól és királyságtól független mércében, aranyban vagy ezüstben kell mérni. A merkantilizmus első képviselői a XIV-XV. századi Angliában az angol politikát és gazdaságpolitikát ezzel abba az irányba terelték, ami a terjeszkedést, a hódítást az egyszerű, nem a kisárutermelés értelmében vett cserén alapuló árutermeléssel kapcsolta össze. Ez különösen jól látható John Locke pénzelméleti munkáiban, amelyekben a kiindulópont, hogy a világban egyféle pénz van, és az az ezüst. Locke pénzelméleti munkájában [Locke 2015] részletesen bemutatja, hogy a világkereskedelem „igazgatásához” miért van szükség szilárd értékkel bíró pénzre, és a brit pénzügyi intézményrendszer hogyan tudja a csere, marxi fogalmakkal élve a tőke által meghatározott egyszerű árutermelés segítségével fenntartani a korabeli brit dominanciát a világban. A tőkésé válás, pontosabban a tőkefunkciót kialakító állam a munkaértéket képviselő belső értékű pénzen keresztül működteti a gyarmati rendszert. Ez a pénzelméleti fejtegetés szoros kapcsolatban áll Locke politikai filozófiai és politikai gazdaságtani munkájával is. Az a híres locke-i tétel, hogy a munka tulajdonná válik, a pénzügyi intézményrendszeren keresztül is konkretizálódik, mert a szilárd belső értékkel bíró pénz hozzá tud járulni ahhoz, hogy a munkában kifejezett teljesítmény az anyagi függőség kialakításán keresztül államalkotó tényezővé váljon. E teljesítményelv pedig az állam stabilitásának forrása is. Az értékálló pénz a teljesítmény, azaz abban a korban a munkára való ösztönzés jó eszköze volt. Az állam ezért nem ronthatja a pénz értékét, hiszen ezzel eltorzítja a piacok működését és nem a helyes irányba ösztönzi a gazdálkodókat, ezzel biztosítja saját stabilitását.

A klasszikus politikai gazdaságtan későbbi képviselői, Smith, Ricardo és bizonyos szempontból Marx is ezt annyiban egészítették ki, hogy a gazdaságpolitika első számú feladatának a munka adását és a foglalkoztatáshoz szükséges eszközök biztosítását tekintették. Smith a produktív munkához szükséges munkamegosztás vizsgálata során jutott el a pénz fogalmához [Smith 1992] és ezért érvelt amellett, hogy a pénz csak segíti a munkamegosztást, jól szervezetté teszi, de semmiképpen nincs önálló szerepe. Az egyes városoknak, államoknak, területi egységeknek az a törekvése tehát, hogy pecséttel lássák el a pénzeket, arra nem szolgálhat érvként, hogy rontsák a pénz értékét, csak arra – ahogy Arisztotelész is megjegyezte –, hogy a mérést helyettesítsék. Az arany vagy az ezüst stabilitását azonban nem lehet megkérdőjelezni, mert ez tükrözi az árakban a munka mennyiségét, ami elengedhetetlen a piac helyes, azaz teljesítményt tükröző működéséhez.

Ez a szempont – azaz a pénz és a teljesítmény, munka közötti összhang – még erőteljesebben mutatkozott meg Ricardonál. Ő *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei* című munkájában [Ricardo 1991] a változatlan értékmerőt kutatta és ennek során jutott el addig, hogy a pénz arany vagy ezüst formájában nem biztos, hogy változatlan érték-mérőként tud funkcionálni, mert nem tudható, hogy az egyes cserearányok megváltozása során valójában mi történt: az arany kitermelésének körülményei változtak meg vagy az árutermelésé.

Marx voltaképpen erre a klasszikus politikai gazdaságtani hagyományra támaszkodva fejtette ki a pénz főhatalmának rendszerét, azt a társadalmi-gazdasági formát, amiben a pénz a legfőbb hatalom. Ennek feltétele volt a tőkés árutermelés, mert csak a tőke által meghatározott áruból, illetve az árutermelésből érthető meg annak a pénznek

a lényege, ami irányítja az újatermelést. A tőkés termelési folyamat kettős jellegének a tétele is magyarázza a pénz fogalmát: munkafolyamat és értékképzési folyamat – tehát a tárgyiaság valósítja meg a termelési érintkezésnek az új világrendben már újra szubjektívizált folyamatát. A belső értékkel bíró áru pénz a teljesítmény letéteményese. Más oldalról a pénz és a munka kategóriális egyenlőtlensége (az egyenlőség látszatával) a magyarázata az anyagi kényszerrel való dolgoztatás termelési módjának.

3. PÉNZHELYETTESÍTŐK – ÉRTÉKJEL – PÉNZTEREMTÉS

A munkaérték-elméletben, az áruterelés keretei között a pénznek belső értékkel bíró pénznek kellett lennie. Erőteljesen korlátozni kellett a megegyezéssel pénzelmélet hatókörét, mert a provinciális jellegű nemzetállamokkal szemben a világpiac hatékonysági követelményei hordozták a fejlődést. Csak az arany vagy az ezüst mint pénz tette lehetővé, hogy gazdasági formában érvényesüljön az a világhatalmi törekvés, hogy a provinciális, az elmaradottságot fenntartó társadalmi-gazdasági formákat felbomlasztás. Kétségtelen, hogy ennek a folyamatnak része volt a fizikai, szolgai munka fenntartása, a bérrabszolgaság, a rabszolgaság, a kizsákmányolás, az antihumánus politika, az erkölcsi szempontok háttérbe szorítása, részbeni megszüntetése a gazdaságban és a klasszikus kapitalizmus, különösen annak kezdeti szakaszai ezt az ellentmondást tartalmazta. Az erkölcs felfüggesztésének részleges jellegét azért is kell hangsúlyozni, mert az átöröklődött marxizmusban nem kapott megfelelő figyelmet az „úriember”, a kulturált tőkés politikai gazdaságtani szerepe. A filozófiai és a pénzügyi szakirodalomban ezért folyamatosan jelen volt az a törekvés, hogy az erkölcsi szempontokat erőteljesebben érvényesítsék, ami például azt jelentette, hogy a pénz mennyiségét növeljék, és ezzel piaci lehetőséghez jutassák azokat a társadalmi csoportokat, akik kiszorultak onnan. Ezek az elképzelések azonban bármilyen jóindulatúak is voltak, nem lehettek sikeresek, mert ellentmondtak a korabeli teljesítményelvnek. Az állam nem szorítkozhatott másra, mint az éjjeliőr szerepére, csak felügyelhetette a piaci folyamatokat.

Csak a XIX. század technikai és gazdasági folyamatai tették lehetővé, hogy a pénzügypolitikát és a pénzelméletet nagyobb összhangba kezdjék hozni az erkölcsi szempontokkal, az egyetemes értékekkel. Ennek a pénzhelyettesítők elterjedése volt a formája. A pénzhelyettesítők szerepét nem szabad az arany- vagy ezüstpénz reprezentánsaira szűkíteni, mert csírájukban már tartalmazták egy új társadalmi-gazdasági forma megjelenését is. Ebből kiindulva Erdős Péter közelítése tarthatatlan. „A pusztán értékjellel kapcsolatban Marx egyfelől azt hangsúlyozza, hogy ez spontán keletkezett, de másfelől az állammal való kapcsolatát is kiemeli.” [Erdős 1974: 22]. Ezt követően Erdős azt mutatja be, hogy alakult ki a rubel, majd levonja a következtetést. „Ehhez a primitív pénzjelhez, értékjelhez még semmi köze nem volt az államnak [...] Ez a pénzhelyettesítő tehát nemcsak formailag, hanem közgazdasági tartalmában is csak csírája a papírpénznek [...] A papírpénz még közvetlenül a kisegítő érméből nőtt ki.” [Erdős, 1974: 23]. Ez a kisegítő pénz pedig igényelt állami jóváhagyást, és az állam csak annyiban avatkozott be – Erdős értelmezése szerint –, hogy jóváhagyta, mentesítette az áruterelés működését. „A forma megvolt, spontán megszületett, de kierőszakolta az állami beavatkozást.” [Erdős 1974: 23].

Erdős értelmezésével elméleti és történeti problémák is vannak. Mai tudásunk szerint a rubel, az orosz pénz a Kijevi Rusz pénzének darabolásából született, a krivnyát vágták és nem a szörmét. Ha ez az orosz pénz eredete, akkor ez világosan tükrözi, hogy az orosz pénz az orosz állam létrehozásához szorosan kapcsolódott. A Kijevi Russzal szemben határozta meg saját magát, és ezért a pénze kapcsolódott is a másik államilakulathoz, de el is határolódott tőle. A rubel értékjelként és pénzhelyettesítőként való meghatározása az orosz állam vezetésének mozgásteret biztosított. A mozgáster lehetőségét adott a gazdaság fejlődéséhez szükséges egyre több csere lebonyolítására, egy önálló munkamegosztási rend kialakítására.

Az egyes árúbirtokos számára persze a pénzhelyettesítő iránti bizalmat nem a gazdaságpolitika szavatolta, hanem annak a hite (vagy tudása), hogy a pénzhelyettesítő valójában arany (ezüst), amit ő bármikor megkaphat. Ez a két szemlélet ütközött a pénzhelyettesítő fogalmában: az állam, a gazdaságpolitika iránti bizalom az egyik oldalon és az államtól, az államigazgatási és nem a gazdasági államtól független hatalomba, pénzbe vetett hit a másikon. Erdős elemzésével az a probléma, hogy ebből csak az egyik oldalt, az arany szerepét értette meg, és nem vette észre, hogy a XX. században a gazdaságpolitikába vetett bizalom fontosabbá vált az arany birtoklásánál. Erdős csak a vulgárisan értelmezett klasszikus kapitalizmus társadalmi-gazdasági formáját tudta elképzelni, és nála az állam tőkésként viselkedik, kizsákmányol, fenntartja a bérrabszolgaságot, mert ez a gazdaság „objektív” törvénye.

Marx esetében még érthető lehet a gazdaságpolitika iránti érzékenység hiánya. Egyrészt azért, mert ő az új társadalmi-gazdasági formát egyértelműen a forradalomhoz kötötte, azaz a pénz teljes kiküszöbölésével képzelte el a gazdaságpolitikai irányítást. Bár ezt az elképzelést helyenként maga Marx is az utópikus szocializmushoz sorolta. Ez a felfogás ma már nem tartható. Másrészt azért, mert ő a klasszikus kapitalizmust ábrázolta, és az ehhez igazodó pénzügyi rendszert, az ezen túlmutató elemeket tudatosan kiiktatta. Ilyen elemek pedig voltak; a pénzhelyettesítők kapcsán csak két esetet szeretnénk kiemelni a XIX. századból: az assignatákat és a Kossuth-bankókat. Mind a nagy francia forradalomban, mind az 1848-as szabadságharc során az állam deklaráta, hogy a pénzhelyettesítő elszakadt (vagy csak nagyon gyenge kapcsolatban áll) a nemesfémekkel. Abban bíztak, hogy a gazdaságpolitika (vagy az azt megtestesítő személy) iránti bizalom helyettesíti a nemesfém tartalmát. Ez szenvedett vereséget mindkét alkalommal, és ezért a XX. század pénzügypolitikai kérdése az volt, hogy ez a bizalom hogyan, milyen intézményi feltételek mellett teremthető meg.

A Kádár-korszakban olyan közgazdasági szemléletet támogattak, amely nem az új világrend szempontjából közeledett kritikailag Marx *A tőkéjéhez*, hanem a jozefinista eredetű kisárutermelés alapján egyszerűsítették le és magyarították félre *A tőke* rendszerét. Azt feltételezték, hogy a kisárutermelésből következik a klasszikus kapitalizmus, és az önzés „éthoszából” a rövid távú haszonmaximalizálás a meghatározó. Ebből arra is következtettek, hogy a kizsákmányolás öncél, és az újratermelés hatékonyságának meghaladhatatlan forrása. Nem értették a magasabb szintű elvi alapállást, hogy a kizsákmányolás nem egyszerűen öncél volt, hanem eszköz és áldozat az akkori világrend fenntartása érdekében. Az akkor is élesen bíralt „kapzsiság” a rendszer következménye volt, amely a kiskapitalizmus törekvését fejezte ki a „kulturált tőkés” szintjére történő, sokszor hiába való felemelkedési kísérletére. A gazdaság önállósága a tőke rend-

szerében nem azért meghatározó, mert „gazdaság alap”, hanem azért, mert a gazdaság volt a politika eszköze és érvényesítési módja. Bill Clinton ismert választási jelszava – „A gazdaság, te ostoba” – ezt a szempontot fejezte ki.

4. A PÉNZ FORRADALMA – A PÉNZTEREMTÉS

A XX. században elkezdődő pénzteremtés, a hitelpénz mechanizmus ennek a dilemmának a lezárása, és egyértelműen elmozdulás abba az irányba, hogy a gazdaságpolitikába vetett bizalom, az állam értékrendi alapjai szavatolják a pénz értékét, nem pedig a nemesfém értéke. Ezért jogos ezt a pénz forradalmának nevezni, mert egy új társadalmi-gazdasági formát tükröz, a hitelpénz-mechanizmust. Ugyanakkor ez az ugrás a hazai pénzügyi közgondolkodásban még nem elég erőteljesen jelent meg, aminek oka, hogy a hitelpénz-mechanizmus értelmezésében vannak olyan elemek, amelyek visszavezethetők a vulgármarxizmusra. A hitelpénz-mechanizmust a munkaérték-elméletből akarják magyarázni, miközben a XX., de főleg a XXI. századi gazdaság egy új termelési módot jelenít meg, a tömegtermelését és a tudásalapú gazdaságét. A vulgármarxizmus nem értette az új világrendre történő átmenet politikai gazdaságtanát, úgy értelmezte a modern pénzügyi rendszert, mintha az a „kapitalizmus politikai gazdaságtanának” folytatása lenne. A neoliberais gazdaságpolitika válságba torkolló irányzatát követő válságkezelés nyomán egyértelműbben kirajzolódik az új termelési kultúra (termelési mód helyett indokoltabb termelési kultúráról beszélni) politikai gazdaságtani meghatározottsága, ami egyben a XX. századi, a régi világrendről az új világrendre való átmenet célját és értelmét is jobban megmutatja a korábbiakhoz képest.

A gyarmati rendszer helyébe a globalizáció lép. A gyarmati rendszer haladás volt az azt megelőző kontinentális-szubkontinentális birodalmak korához képest, mert az emberiségnek szüksége van a Föld egészének ellenőrzésére. A globalizáció nemcsak a centrum-periféria viszonyt szünteti meg, hanem az externális hatások ellenőrizhetlenségének a korszakát is. Végérvényesen lehetővé teszi az újratermelés és a humánnum egyesítését, és a termelés természettörvényként való érvényesülésének a megszüntetését, az össztársadalmi folyamat ember általi ellenőrizhetőségét és irányíthatóságát. A globalizáció a háború elkerülésén alapuló fenntartható fejlődés szerkezeti alapja.

- 1, A termelés a termelésért elvet felváltja a tömegtermelés. Ezzel megszűnik az, hogy az ember a termelés eszköze; az ember a termelés céljává válik, ami a szolgaság különböző formáinak az eltörlését is jelenti. Ezt a folyamatot érdekesen írja le Mueller [Mueller 2016] azzal, hogy a középpontba a csere helyett a végső felhasználást állítja, ami az értékrenden alapuló termelés szinonimája.
- 2, Megszűnik a pénz és hatalom átválthatósága. (Ennek érzékletes leírását adja Shakespeare *Athéni Timon* című színművében, amit Marx is idézett a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban*.) A politika elsődlegességgé válik a pénzzel szemben. Erre egy példa: pénzzel nem lehet a tudást helyettesíteni, legfeljebb a pénzt a tanulásra, a tudás megszerzésére lehet fordítani. Jeffrey Sachs legutóbbi könyvében [Sachs 2016] ezért hangsúlyozza a képzetlen munkaerő megszüntetését az oktatás segítségével. Általában is igaz, hogy a pénzt csak az emberi és technikai képességek fejlesztésére

lehet költeni az alapszükségletek mellett és nem lehet magántőkeként legalábbis stratégiai fegyverekre és gyarmatokra költeni. Összességében a teljesítményelv lép a munkaérték-elmélet helyébe.

- 3, Kiépítik a kizsákmányolás megszüntetésének az intézményrendszerét, az éjjeliőr államat felváltja a szociális állam [Piketty 2013]. Napjaink szakirodalmának egyik fontos összetevője a két fázis közötti ugrás elméletétörténetének bemutatása [például Nasar 2016; Ahamed 2012]. A XIX. század végén Angliában a Webb házaspár kidolgozta a házvezető állam elméletét, a szociális ellátórendszer alapelemeit és a minimálbérek rendszerét, miközben kitartott a piac szabadságának megőrzése mellett. A jelszavuk ma is fontos lehet: nem a szegénységet, hanem a nyomort kell először megszüntetni. A kizsákmányolás megszüntetésének a technológiai alapjait teremtette meg a taylorizmus-fordizmus. Érvénytelen Lenin azon feltevése, hogy a taylorizmus Amerikában a kizsákmányolás folytatásának eszköze volt. A profit forrása az új termelési kultúrában a teljesítmény, és az ennek értelmében vett hatékonyság. A neoliberális felfogással ellentétben a globalizáció korában a kizsákmányolás megszűnik a hatékonyság forrása lenni, az összhaszon nő a munka felszabadítása folyamatában. A nyomor ugyanis nagy „tranzakciós költség” jár.
- 4, A munkafolyamat az előbbieket miatt és lényege szerint nem az ember és a természet közötti anyagcsere közvetítése, szabályozása és ellenőrzése, hanem az értékrend alkotó alkalmazása és ezen keresztül az önmegvalósítás folyamata. A termelő ember maga is az értékrendet alkalmazza a szaktudás és a rendelkezésére bocsátott infrastruktúra révén, amit éppen ezért biztosítanak számára.
- 5, A piaci intézményrendszerben megvalósuló újratermelés nem egyszerűen természet-törvényként működik, hanem az emberi tervezés érvényesüléseként felfogható értékrend megvalósítási folyamata. Megszűnik a gazdaságban az objektív dialektika és a szociáldarwinizmus elvei szerinti evolúciós értelemben vett mozgás, és átadja a helyét a központilag irányított harmónia elvei szerinti mozgásnak.

A fenti szemléletbeli elemek nem épültek be a neoliberális közgazdaságtanba, és ezért tagadható a „semmiből való pénzteremtés” tézise.

A semmiből teremtett pénz mint a hitelpénz-mechanizmus lényege Erdős Péternél jelent meg legerőteljesebben. Már a hitelpénz-mechanizmus előzményénél, a váltómechanizmusnál is felvetette ezt a problémát. „De ez a pénztőke (mármint a váltóban megjelenő tőke – a szerzők) csupán fiktív tőke, a váltóban nem testesül meg társadalmilag szükséges munka, a váltót nem termelő munkával állították elő, nincs értéke.” [Erdős 1974: 34]. Ez szintiszta vulgármarxizmus, egyrészt azért, mert értéknek csak és kizárólag a munkát tekinti, márpedig az csak a klasszikus kapitalizmusra érvényes. Másrészt hibás a nézet, mert a váltó ebben a formában csak reprezentál, mégpedig azt, amire kiállították a váltót. Azaz reprezentálhatja az árut, amit létrehoznak a váltó segítségével, és reprezentálja azt a bizalmi viszonyt is, ami hitelező és adós között fennáll. Ez a bizalom azonban már nem a tőkés árutermelés része.

„Az eladók és vevők közötti kapcsolat a forgalmi eszköz forgásában nemcsak kifejeződik. Maga a kapcsolat csak a pénz forgásában és forgásával jön létre. A fizetési eszköz mozgása ellenben egy már előtte készen meglévő társadalmi kapcsolatot fejez ki.” [Marx

1978: 132]. A fizetési eszköz funkció, ami a váltó intézményében jelenik meg, ezt a társadalmi kapcsolatot használja ki a gazdaság működtetése, a termelés növelése érdekében. Ez a kapcsolat az értékrend azonosságának tudata, az erkölcs működése a gazdaságban, és ez éles ellentétben áll az árutermelés modelljével. Az árutermelésben, illetve annak kádárista felfogásában nincs szerepe az erkölcsnek, és ezért a pénz csak értékmérő vagy forgalmi eszköz funkciójában működhet. Fizetési eszközként csak akkor életképes, ha a szűken vett cserén túlmenően a társadalom tagjai között a közös értékrend is jelen van. Ezt a XX. századi közgazdaságtan kollektív hatékonyságnak is nevezte, és ennek szükségessége húzódik meg a Pareto-hatékonyság fogalmában is. Az értékrendi közösség sem magától alakul ki, azt elősegítik gazdaságpolitikai eszközökkel, aminek része lesz a hitelpénzrendszer maga is. Ezzel az állam a váltómechanizmust a gazdaságpolitikai intézményrendszer részévé tette, és ez ugrást jelent a korábbi társadalmi-gazdasági formához képest.

Erdős Péter elmélete, a semmiből való pénzteremtés nem közvetítette a reálszféra Nyugaton bekövetkező radikális átalakulását a XIX. század végén, a XX. század elején; azt a tény, hogy maga az értékrend, és az annak alkalmazásaként a kultúra maga vált a termelés hajtóerejévé. Azzal, hogy azt állította, a bankszámlapénz a tőkés árutermelés lényege, valójában egy korábbi elmaradottabb termelési módot alkalmazott egy olyan intézményrendszerre, ami már egy fejlettebb termelési módhoz, termelési kultúrához tartozott. „A bankszámlapénz az igen fejlett hitelrendszer kategóriája, ez a hitelrendszer nem általában az árutermelésnek, hanem a tőkés árutermelésnek a sajátja, sőt, történetesen az érett, sőt túlérett kapitalizmusé.” [Erdős 1974: 57g. Ez a helyzet félreértése, hiszen a hitelpénz-rendszer a bizalmon és a tudatos, kölcsönösen előnyös együttműködésen alapul, ezért kivézet a kapitalizmusnak abból a fogalmából, amelyik tartalmazza a kizsákmányolást és az elidegenítést.

A pénz mögötti formációelméleti összefüggés azért lényeges, mert ez segít elhelyezni a bankrendszer és általában a pénzügyi intézményrendszer szerepét és fejlődését. Azzal, hogy Erdős Péter ezt a kapitalizmusban határozta meg, valójában azt állította, hogy a hitelpénz-mechanizmus mögött önkényes döntések állhatnak, nem lehet értéket vagy értékrendet követelni a pénzügyi intézményrendszertől, hiszen érték, munkaérték csak az aranypénzben van. „Mindenekelőtt a bankszámlapénz szaporodásának nincsen olyan automatikus regulátora, mint a szabályosan kibocsátott bankjegyek.” [Erdős 1974: 63] „[...] A bankszámlapénz alapja a bankjegy, a bankjegy alapja az arany. Ha a bank tönkremegy, a bankszámlapénz érvényét veszti. Ezért tehát mindig fenyegethet az a veszély, hogy a közönség bankjegyet követel. Ha a központi bank aranykészlete leolvad, a közönség elkezd aranyat követelni bankjegy helyett. A központi bank csődbe is kerülhet – elvileg. Ez azonban egyben államcsőd.” [Erdős 1974: 66-67].

Ez ismét félreértése a modern pénzrendszernek, legfeljebb a két világháború közötti „weimari” tapasztalattal mutathat átfedést. A hitelpénz-mechanizmus lényege, hogy a bankjegy fedezete nem a bankban található arany, hanem a helyes hitelművelet, azaz piacképes termelési tevékenység finanszírozása. Ha nem piacképes terméket finanszíroz a bank, akkor a hitelt nem tudják visszafizetni, aminek eredményeként nincs pénzmegsemmisülés sem, megbomlik a pénzteremtés és pénzmegsemmisülés folyamata, a teremtett pénz bennragad a gazdaságban, ami inflációt eredményez, illetve eredményezhet. Az automatizmus alapja a helyes hitelművelet, ami kereskedelmi bank esetében

üzletviteli kérdés, de jegybanki szinten – ahol elvileg nincs korlátja a pénzteremtésnek, hitelnyújtásnak – közgazdasági, hosszú távú gazdaságpolitikai kérdés. A jegybanknak a stabilitást és a mobilitást összhangba hozó értékrend alapján kell a döntéseit meghoznia, és ez szavatolja a pénzteremtés harmóniáját. A harmónia az ágazatok közötti és az ágazaton belüli összhang létrehozását és fenntartását jelenti. Erdős Péter munkásságával a politikai gazdaságtan mintegy 40 évre lekerült a magyar hivatalos közgazdaságtan napirendjéről, és ettől fogva pejoratív értelemben használták csak a kifejezést.

A helyes pénzügypolitikai döntések képezik annak a bizalomnak az alapját, amitől a pénz értéke megmarad. Az értékrend váltja fel a munkaértéket, amit a hitelpénz-mechanizmus elkezdett közvetíteni, és ezt a fordulatot nem értette meg Erdős Péter. Ennek a formációelméleti félreértésnek a hatására a hazai gazdaságpolitikások és gazdálkodók jelentős része bizalmatlan maradt a pénzügyi intézményrendszerrel szemben, és – bár a pénzügytechnikai eszközök rendelkezésre álltak – mégsem sikerült pénzügyi eszközökkel sem növelni a hatékonyságot, erősíteni az együttműködést. Jellemző módon a klasszikus kapitalizmus szemlélete alapján közelítettek a gazdálkodók a pénzügyi intézményekhez, a bizalmatlanság és a másik fél kihasználása határozta meg a pénzügyi kultúránkat. A hazai neoliberalizmusnak az a törekvése, hogy a pénzügyi folyamatokban a klasszikus kapitalizmus működését lássa, szintén rokon ezzel a nézettel. A bankok és pénzintézetek működésében a kizsákmányolás és a szolgai munka fenntartásának lehetőségét látta. Ez vezethetett el a másik szélsőség kialakulásához, a „bankok elszámoltatásának” jelszavához és olyan szélsőséges álláspontok megfogalmazásához is, hogy a termelő kapitalizmust kell előnyben részesíteni a spekulációs kapitalizmussal szemben. A pénzügyi folyamatok értékrendet közvetítenek a XXI. században, és ezt nem lehet megsemmisíteni.

Erdős azt sem értette meg, hogy a pénz fogalmának átalakítása a pénzügyi folyamatok demokratizálását feltételezi. Az aranypénzrendszerben és az árutermelésben a demokraciának nincs szerepe, ott valóban természettörvényként, vak végzetként működnek a társadalmi-gazdasági folyamatok. Ezzel szemben a hitelpénzrendszernek szerves része a demokratikus intézményrendszer, mert ennek segítségével lehet a teljesítményt és a bizalmat elérni. A demokrácia tehát nem az értékrend tagadói és az értékrendet elfogadók, vagy a teljesítményt nyújtók és nem nyújtók közötti egyensúly, hanem az értékrend alkalmazásának eszköze, a teljesítmény feltétele. A tág értelemben vett állam, a gazdaságpolitikát meghatározó értékrend alkalmazása, valamint a partnerként együttműködő és versengő ágazatok és vállalatok harmóniája az, ami a pénzteremtés alapja, és ez képes teljesítményre ösztönözni, és ezen a teljesítményen keresztül lehet részt venni a pénzügyi folyamatokban is.

A demokratikus fordulatot sokféle elméletörténeti összefüggéssel lehet igazolni, mi a Federal Reserve Act születését emeljük ki. Az 1913-ban létrehozott FED megteremtése körül jelentős viták voltak. Az egyik oldalon a korábbi válságok (főleg az 1907-es pénzügyi válság) elkerülésének kényszere állt. Ezt a korabeli közgazdászok egy része csak egy jegybank felállításával látta megoldhatónak. Ugyanakkor a közgazdászok egy másik csoportja, akiket támogattak a déli mezőgazdasági termelők, kisiparosok, elfogadhatatlannak tartották, hogy pénzügyi vagyonuk védelmét, stabilitását egy testületre vagy egy személyre bízzák. Ezzel olyan hatalommal ruháznak fel valakit – érveltek –, ami szinte emberfeletti hatalmat adna az illetőnek.

A FED létrehozásához vezető vitákban végül meghatározó szerepe volt Edwin Seligmannek, a Columbia Egyetem tanárának. Seligman szerint az 1907-es válság – ahogyan minden korábbi válság alapja is – a bizalom hiánya volt [Seligman 1908]. A bizalom megteremtésének feltétele pedig a demokrácia, aminek a fejlesztése segít elkerülni a válságot. A válságnak csak következménye az alul- vagy túlfogyasztás, azaz a kereslet és a kínálat egyensúlytalansága, mert mind a kettő valójában a bizalom problémájára vezethető vissza: a vakhitre, ami túlfogyasztáshoz vezet vagy a teljes bizalmatlanságra, ami pedig alulfogyasztást eredményez.

Szintén helytelen álláspont – írta Seligman – ha a válságot a magántulajdonra vezetik vissza. Seligman Marxot és a korabeli szocialista gondolkodókat kritizálva amellet érvelt, hogy az ipari termelés fejlődése segíti a társadalmak fejlődését, az üzleti szabadságtól nem lehet megfosztani a vállalkozókat, mert az visszaveti a haladást. Az egy másik kérdés, hogy a vállalkozók tevékenységét, döntéseit befolyásolni lehet, és segíteni kell őket abban, hogy döntéseik összhangban legyenek a társadalmi-gazdasági fejlődéssel. Ebben a meggyőzési-ösztönzési folyamatban a legfontosabb tényező a vállalatok tőkeértékének összhangba hozása valódi teljesítményükkel – írta. A mikro- és makroökonomia feladata, hogy a jó ösztönzőket megteremtse.

A pénzügyi válságok fő oka nem a túltermelés, hanem a túltőkésítés, azaz azok a befektetői várakozások, amelyek nem reálisan mérik fel a vállalatuk piaci teljesítményét. A befektetői várakozások befolyásolása, irányítása szempontjából a kevés arany ugyanakkora probléma, mint a sok arany, ezért Seligman – összhangban a kor más pénzügyi közgazdászaival – a pénzteremtés és az arany közötti kapcsolat lazítására törekedett. „A pénz mint érték mérő mennyiségének növekedése elkerülhetetlenül vezet a kamat általános rátájának növekedéséhez. Ismét, amíg a kamatláb mindig alkalmazkodik a tőke határhozamához, a kamatláb növekedett, mert viszonylag kevesebb tőke foglalkoztatható (a termelésben – a szerzők).” [Seligman, 1908: xxiii]. Ez pedig nem volt összhangban a kor gazdasági szükségleteivel, a vasútépítéssel vagy akár a búr és japán háború teremtette pénzügyi szükséglettel.

Az arany eltorzította a pénzügyi intézményrendszer működését, állította Seligman. Amit ennek helyébe kínált, az a demokratikus intézményrendszer működése. A jól szervezett pénzügyi intézményrendszer lesz képes arra, hogy a teljesítmény pénzügyi feltételeit megteremtse, és a teljesítmény hozadékait létrehozza. Ez a teljesítmény nem elvont kategória, hanem abban a korban is (mint ahogy ma is) a politikai és gazdasági stabilitás biztosítását jelentette. Azoknak a javaknak biztosítása, amik mindenkit megilletnek, a jogállami elveknek gazdasági eszközökkel való érvényesítése a teljesítmény tartalma, és a pénzügyi intézmények csak akkor működnek jól, ha az így felfogott teljesítményeknek megfelelően működnek. Ennek intézményi szavatolása a korabeli szerzők, köztük Seligman szerint is a FED.

A FED és minden jegybank ezért politikai-gazdaságpolitikai intézménnyé vált a XX. század elejétől, bár kétségtelen, hogy speciális politikai intézményként működik. A politikai intézményrendszerbe való beillesztés nehézsége, hogy a pénzügyi intézményrendszer helyes működtetése, az értékrenddel való összhang fenntartása még kevésbé vezethető vissza pusztán a népfeltség elvére, még fokozottabb intézményi és jogi korlátokat kell teremteni ahhoz, hogy a populizmus vagy politikai szélsőség elkerülhető legyen. Ez már a jegybankok születésénél is megfigyelhető volt, és két tendencia jelenítette meg:

a jegybanki függetlenség és az arany demonetizálási folyamata, pontosabban ennek ellentmondásos jellege.

Az aranyhoz való ragaszkodás ugyanis egyszerre fejezett ki egy a szubjektív önkénytől mentes intézmény iránti igényt és egy archaikus, anarchista jellegű, a klasszikus kapitalizmusban bízó szemléletet. Az arany kivonása a pénzforgalomból ezért azon múltott, hogyan lehet létrehozni olyan technikai-infrastrukturális feltételeket nemzetközi méretekben (is), amelyek kiszűrik az önkényes döntéseket, és ezzel párhuzamosan hogyan lehet visszaszorítani és megszüntetni azt a gondolkodásmódot, amelyik egy tárgyba, az aranyba helyezte a bizalmat és amit Marx pénzfétisnek nevezett.

A folyamat a XX. században nem volt ellentmondásmentes, aminek elsődleges oka a kapitalizmus fogalmának ellentmondásos használata. Már 1917-től kezdve a Nyugat – megkülönböztetve magát a szovjet modelltől – a kapitalizmus védelmezőjének tekintette magát, miközben – éppen e védelem jegyében – demokratikus és jogállami intézményrendszert épített ki a magántulajdon fölé, és ezzel gyakorlatilag elkezdte megszüntetni a klasszikus kapitalizmust, miközben a magántulajdon is alárendelődt a közjónak. Szavakban még a kapitalizmus fogalmát használta, de valójában annak lebontása történt meg. Az ellentmondás az Egyesült Államokban a demokratikus intézményrendszer jogkörében jelent meg, és azokban a közgazdasági és gazdaságpolitikai vitákban, amelyek a fogyasztói és vállalkozói döntés szabadságának feltételeiről szóltak.

Ezzel szemben Európában és különösen Magyarországon a pénzelmélet keynesi interpretációja került a középpontba. Keynes elsősorban kihasználni akarta a különböző társadalmi-gazdasági csoportok esetleg elmaradott nézeteit, és kevésbé volt hangsúlyos nála ezeknek a nézeteknek a megváltoztatása, szemben az amerikai szemlélettel. Fő művében, *A kamat, a pénz és a foglalkoztatás általános elméletében* leírja, hogy a spekulánsok között vannak olyanok, akik a készpénzben hisznek, vannak, akik az államkötvényben, és a pénzügypolitika feladata ezeknek a csoportoknak a felhasználása a kívánt gazdaságpolitikai cél érdekében [Keynes 1965].

Ez két politikai-gazdaságpolitikai áramlat is, nemcsak két befektetői magatartás. Az egyik a klasszikus kapitalizmus fennmaradásában érdekelt, ők választják a készpénz tartását, a másik csoport bíz az állam stabilitásában, ők államkötvényt választanak. Amennyiben a fejlődés útja a klasszikus kapitalizmustól való elszakadás és egy új, a jogállamiságnak megfelelő társadalmi-gazdasági rend kialakítása, akkor a gazdaságpolitika feladata az egyik szemléletet támogatni, a másikat felszámolni. Ez a törekvés Keynesnél csak abban a formában van jelen, hogy a foglalkoztatást tekinti a gazdaságpolitika fő céljának, a munkanélküliség a fő ellenség, és ez a haladás, a stabilitás és a mobilitás egységének feltétele. Ugyanakkor nincs kimondva világosan a hosszú távú politikai-gazdaságpolitikai cél, a szabadság és az állampolgári lét gazdasági feltételeinek biztosítása mindenki számára, és ez máig ható problémákhoz vezet. Ennél egyértelműbb volt az amerikai közgazdaságtan és gazdaságpolitika. Rooseveltnél négy szabadság elve lényegesen mélyebb a teljes foglalkoztatásra való törekvésnél, és az amerikai közgazdászok is inkább beszéltek amerikai gazdasági köztársaságról [Berle 1963], mint különböző pénzügypolitikai és gazdaságpolitikai manőverekről, manipulációkról.

A keynesi elmélet pontatlansága eredményezte azt is, hogy a hazai közgazdászok egy jelentős része úgy értelmezte az elméletet, hogy az állam bármit megtehet és bármilyen célt követhet. Amikor Erdős Péter mellett érvelt, hogy a mérőeszközben nem kell eleve megtestesítve lennie a mérendő kategóriának [Erdős 1974: 126], akkor ezzel azt mondta, hogy a pénznek nem kell a teljesítményt tükröznie, a pénzügypolitika elszakadhat a réal-

folyamatoktól, ez pedig voluntarizmushoz és értékrend nélküli gazdaságpolitikához vezet. Ennek eredménye lett az a pénzügyi politika, amelyik nem tudta a globális gazdaságpolitikai követelményeket lefordítani a gazdálkodók számára, így azok nem, vagy csak sokkal lassabban tudtak alkalmazkodni a világpiaci követelményekhez. Keynes torz értelmezéséből egyenesen következett a hazai neoliberális pénzügyi politika korlátoltsága.

Kétségtelen, hogy a '70-es évektől a nyugati pénzügyi elmélet és pénzügyi politika is meghaladta Keynest. A kritika fő iránya a racionalitás számonkérése volt a döntéshozókon, a gazdálkodói racionalitás visszaállítása jogaiba. A racionális várakozások elmélete, ami ennek a pénzügyi irodalomnak a központi tétele volt, nem azt jelentette, hogy nincs állam, a gazdaságpolitika eleve hatástalan, hanem, hogy megszüntessék, vagy legalábbis csökkentsék a manipulálás lehetőségét, és egyértelmű színváltásra kényszerítsék a jegybanki vezetőket. A manipulálás ugyanis életben tartott olyan törekvéseket, irányokat, amelyek vállalhatatlanok voltak hosszú távon, és ez politikai és gazdasági instabilitást okozott. A neokonzervatív és neoliberális fordulat ezt szüntette meg. Nálunk azonban, éppen Keynes torz értelmezése miatt, a pénzügyi politika jelentős része ezt úgy értette, hogy át kell állni a klasszikus kapitalizmus támogatóinak oldalára, újra az aranyban és a jegybank nélküli bankrendszerben kell bízni, az állam megszűnik. Kétségtelen, hogy ilyen szélsőséges formában nem jelent meg ez az elképzelés, de a hazai közgazdászok egy része közel volt ehhez az állásponhoz. Az mindenestre hangot kapott, hogy a makroökonómiai egyensúly érdekében jelen lehet a kizsákmányolás. Ellentmondásosságával együtt a Medgyessy-csomag haladás volt, mert a makroökonómiai egyensúly feláldozásával oldott a kizsákmányolás mértékén.

A nyugati neoliberalizmus ezt a nézetet nem vallotta, de az igaz, hogy a racionalitás számonkérése a kormányzattól, elsősorban és mindenekelőtt a gazdasági racionalitást jelentette. A 2008-as gazdasági válság ennek problematikusságára hívta fel a figyelmet, hiszen a jegybankoknak, ahogy már születésükkor is látszott, a politikai és gazdasági stabilitást kell szem előtt tartaniuk, azaz világosan és egyértelműen alkalmazniuk kell a globális értékrendet. Ez elől nem térhetnek ki, hiszen az veszélyeztetné a világrendet. Erről a 80-as és 90-es években a kor történelmi szükségszerűségei miatt sem beszélhettek a jegybankárok, és ez okozott olyan cikk-cakkokat a pénzügyi politikában, amelyek követhetetlenek voltak. A gazdasági racionalitás egy bizonyos összefüggésben megint a humanizmus tagadását jelentette a gazdaságban, ami abban is megmutatkozott, hogy újra kialakult az úgynevezett árnyékbankrendszer, ahol a klasszikus kapitalizmusra jellemző jelenségek elevenedtek meg. A válság után kibontakozó pénzügyi politikai reformok iránya ezért lett a demokratizálás [Shiller 2013], azaz a gazdaságpolitikai és pénzügyi politikai irányról való hiteles beszéd, tájékoztatás és ennek végrehajtásába való bevonás.

A válság utáni pénzügyi politikát a fentiek miatt nem lehet a XX. század elméleti keretei között megoldani. Sem a keynesi, sem a monetarista elmélet nem elegendő az új pénzügyi intézményrendszer megteremtéséhez. Érdeemes visszatérni a pénz és állam ókori elmélettörténeti gyökereihez is a korszerű elméletek mellett, mert a fiskális és a monetáris politika közötti összhang valójában azt jelenti, hogy az egyetemes értékrendet pénzügyi eszközökkel hogyan lehet megvalósítani. Ez a közelítés egyrészt kiteljesíti Amartya Sen tézisének a pénzre vonatkozóan, ami szerint a pénz jogosultság [Sen 2003]. A pénz jogosultság vagy felhatalmazás jellege azt jelenti, hogy minden állampolgárt

megilletnek jogok, megilleti az emberi méltóság és szabadsága kibontakoztatása, és ehhez adnak segítséget a különböző pénzügyi eszközök. A szabadság azonban nem azt jelenti, hogy az ember bármit vehet, hanem, hogy emberi méltósága, azaz az értékrend alkalmazása érdekében rendelkezik erőforrásokkal, és a gazdaságpolitikai irányítás ezt és oly módon biztosítja számára, ami szavatolja, hogy ne lehessen visszaélni a hatalommal. Amint a szükségletek nem csupán a pusztá létfenntartás, hanem a teljesítmény értelmében vett önmegvalósítás feltételeit jelentik.

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány célja annak bizonyítása volt, hogy a pénz forradalma az elmozdulás a munkaértékelmeletről az egyetemes értékrend, a biztonság, szabadság, demokrácia, jólét és az ágazatok közötti és az azokon belüli arányok harmóniája felé. A pénz valódi fedezete ennek az értékrendnek az alkalmazása, és a XX. századi pénzügyi intézményrendszer ezt valósította meg különböző szakaszokban. Nem pontos tehát ezt „semmiből való pénzteremtésnek” nevezni, mert az értékrend nem „semmi”. A semmiből való pénzteremtés eszméje azért verhetett gyökeret, mert az árutermelésre akarták visszavezetni a pénz fogalmát, és az a nézet is jelen volt, ami szerint csak a munkaértékelmélet adhat biztos alapot a pénzelméletnek. Az állam e tekintetben csak felépítmény, ami legfeljebb manipulációra és önkényes döntésekre adhat lehetőséget. Ezzel szemben amellet érveltünk, hogy a pénz az állam működésének egy eszköze, és az államot is csak értékrendi alapon, bölcséleti elvek alapján lehet vezetni, aminek érvényesülnie kell a pénzügyekben is. Az ehhez szükséges szemléleti és intézményi elemek láthatóak nálunk is, még ha nem is teljesen kifejlett formában.

IRODALOMJEGYZÉK

- Ahamed, L. (2012): *A Pénzvilág Urai*. Corvina, Budapest.
- Arisztotelész (1969): *Politika*. Gondolat, Budapest. Elérhető: [Http://Mek.Oszk.Hu/04900/04966/04966.Htm](http://Mek.Oszk.Hu/04900/04966/04966.Htm), Letöltve: 2017.02.01.
- Arisztotelész (1987): *Nikomakhoszi etika*. Európa, Budapest.
- Arisztotelész (2002): *Metafizika*. Lectum Kiadó, Budapest.
- Badiou, A. (2010): *A század*. Typotex, Budapest.
- Bánfi T. (2016): *A pénz forradalma*. Cenzus Bt, Budapest.
- Berle, A. A. (1963): *The American economic republic*. Harcourt, Brace & World, San Diego.
- Dworkin, R. (1978): *Taking rights seriously*. Harvard University Press.
- Erdős P. (1974): *Adalékok a mai tőkés pénz, a konjunktúraingadozások és a gazdasági válságok elméletéhez*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Feldstein, M. (2016): „The fed’s unconventional monetary policy.” *Foreign Affairs*.95(3)
- Ferguson, N. (2008): *The ascent of money: A financial history of the world*. Penguin, London.
- Friedman, G. (2015): *A következő 10 év*. Drycom Kft., Budapest.
- Friedman, G. (2015): *A következő 100 év*. Drycom Kft., Budapest.

- Friedman, G. (2015): *Gyulladáspontok*. Drycom Kft., Budapest.
- Geithner, T. F. (2016): „Are we safe yet?” *Foreign Affairs*. 96(1)
- Keynes, J. M. (1965): *A foglalkoztatás a kamat és a pénz általános elmélete*. Közgazdasági És Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Kirk, G. S. – Raven, J. E. – Schofield, M. (1983): *The presocratic philosophers: A critical history with a selection of texts*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Locke, J. (2015): „További megfontolások a pénz értékével kapcsolatban.” *Köz-Gazdaság*. 10(3): 229-249.
- Marx, K. – Engels, F. (1974): *A német ideológia*. Magyar Helikon, Budapest.
- Marx, K. (1978): *A Tőke: A tőke termelési folyamata*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Mueller, J. D. (2015): *A közgazdaságtan megváltása – a hiányzó elem újrafelfedezése*. Matthias Corvinus Collegium, Budapest.
- Nasar, S. (2016): *A nagy hajszá. A közgazdasági eszme története*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Phelps, E. S. (2013): *Mass flourishing: how grassroots innovation created jobs, challenge, and change*. Princeton University Press, Princeton.
- Piketty, T. (2015): *A tőke a 21. században*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Platón: *Az állam*, Fordította: Steiger Kornél, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2014
- Platón (2009): *A törvények*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest
- Polányi K. (1984): *Kereskedelem, piacok és pénz az ókori Görögországban*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Rawls, J. (1988): „The priority of right and ideas of the good.” *Philosophy & Public Affairs*. 251-276.
- Ricardo, D. – Kislégi Nagy D. (1991): *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei*. Közgazdasági És Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Sachs, J. (2016): *A civilizáció ára - Az amerikai értékek és a visszatérés a prosperitáshoz*. Gondolat Kiadói Kör, Budapest.
- Sandel, M. J. (2013): *What money can't buy: The moral limits of markets*. Macmillan, New York.
- Seligman, E. R. A. (1908): *The crisis of 1907 in the light of history*. Columbia University Press, New York.
- Sen, A. K. (2003): *A fejlődés mint szabadság*. Európa, Budapest.
- Shiller, R. J. (2013): *Finance and the good society*. Princeton University Press, Princeton.
- Simai M. (2016): *A harmadik évezred nyitánya - A zöld fejlődés esélyei és a globális kockázatok*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Smith, A. (1992): *A nemzetek gazdagsága*. Közgazdasági És Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Stiglitz, J. (2015): *The great divide*. Penguin, London.
- Žižek, S. (2016): *Zűr a paradicsomban - A történelem végétől a kapitalizmus végéig*. Európa Könyvkiadó, Budapest.